

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΣΤΟΝ ΗΓΕΜΟΝΙΚΟ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΣΜΟ: Η ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Γ. Α. Τασόπουλος
Καθηγητής ΕΚΠΑ,
Δικηγόρος

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I.1. Η συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης¹ επιδίωξε την αποκατάσταση της νομιμοποίησης των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα², έτσι ώστε οι κανόνες του παιγνιδιού να είναι πλέον σεβαστοί και αποτελεσματικοί. Για τον σκοπό αυτό, εμπεδώνεται σταδιακά η λογική του εκλογικού αυτοματισμού: η νίκη στις εκλογές νομιμοποιεί τον παντοδύναμο πρωθυπουργό, ο οποίος ηγείται συχνά μονοκομματικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και κυβερνά χωρίς θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας του.

I.2. Για την κριτική ανάλυση της συνταγματικής στιγμής της Μεταπολίτευσης, είναι χρήσιμη η έννοια των υποκειμένων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου (background principles of constitutional law)³. Αυτές συνθέτουν το πλέγμα των προϋ-

¹ Βλ. για το χρονικό και τα συνταγματικά χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης τη βασική μελέτη, Γ. Κασσιμάτης, *Η μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975*, 2005, σελ. 31, 34, 41.

² Βλ. Αρ. Μάνεση, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», σε: *Les Temps Modernes, Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, 1986, σελ. 13, 51: «Η συναίνεση όμως, για να είναι αυθεντική και αποτελεσματική, προϋποθέτει τη δημοκρατία: όχι την τυπική έννοια και μάλιστα σαν απλό ζήτημα διαδικασίας, αλλά σαν νοοτροπία και τρόπο ζωής που να διαποτίζουν τόσο την ιδιωτική όσο και την πολιτική κοινωνία».

³ Βλ. την ανάλογη αναφορά του L. Fuller, *The Morality of Law*, 1964, σελ. 42. Idem, «The Implicit Laws of Lawmaking», σε: K. Winston, *The Principles of Social Order*, 1981, σελ. 158, 161: «The writing of constitutions becomes impossible unless the draftsman can assume that the legislator shares with

ποθέσεων που χρειάζεται να ικανοποιούνται, αν πρόκειται το Σύνταγμα να θεσπίζει κανόνες του παιγνιδιού οι οποίοι θα εξασφαλίζουν αβίαστη συναίνεση στη διευθέτηση του πολιτικού ανταγωνισμού εντός των πλαισίων και των προδιαγραφών τους⁴. Οι αρχές αυτές αφορούν τη διαδικαστική *αμεροληψία* των κανόνων του παιγνιδιού, ώστε το παιγνίδι να είναι δημοκρατικό, καθαρό και ανοιχτό· την αρετή της *θεσμικής ευηρέειας*⁵, ώστε να λαμβάνονται υπόψη τα ζωτικά συμφέροντα και δικαιώματα της μειοψηφίας από την πλειοψηφία και να εξασφαλίζεται ο έλεγχος και η λογοδοσία της εξουσίας· και τέλος τη δεσμευτικότητα και αξιοπιστία του συστήματος αυτού, μέσα από την *πίστη* στο Σύνταγμα και την ασφάλεια δικαίου⁶.

I.3. Η μελέτη υποστηρίζει ότι η εποχή της Μεταπολίτευσης έχει τελειώσει και η περίοδος του θεσμικού εκλογικού αυτοματισμού έχει φτάσει στα όρια της. Πλέον βρισκόμαστε στον καιρό του *ηγεμονικού πρωθυπουργισμού*. Αυτός μπορεί να οδηγήσει σε κρίση νομιμοποίησης των θεσμών, αναιρώντας αργά και επώδυνα τα επιτεύγματα της Μεταπολίτευσης, εάν η συνταγματική μας τάξη, δηλαδή οι πολιτικές δυνάμεις μαζί με τους δικαιοκρατικούς θεσμούς, επιμένουν στη λογική ότι ο εκλογικός αυτοματισμός στην παραγωγή νομιμοποίησης δεν είναι απλώς αναγκαίος αλλά και ικανός να επιτύχει και να διαφυλάξει μακροπρόθεσμα τη συναίνεση στους κανόνες του παιγνιδιού.

II. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΤΙΓΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

II.1. Αν απαντήσουμε στο ερώτημα τι σημαίνει *συνταγματική στιγμή* θα έχουμε κατανοήσει καλύτερα και την Ε' Αναθεωρητική Βουλή. Φανταστείτε μια οικογένεια με αξιόλογη κληρονομιά της οποίας τα παιδιά μαλώνουν. Κάθε παιδί διεκδικεί μέρος της περιουσίας, νιώθει αδικημένο και φροντίζει να μην αδικηθεί. Οι γονείς αντίθετα επιθυμούν να είναι δίκαιοι και αμερόληπτοι και προσπαθούν να μην αδικήσουν κανένα από τα παιδιά τους. Η συνταγματική στιγμή είναι εκείνη όπου οι πολιτικές δυνάμεις υιοθετούν τη στάση των γονέων. Η κοινή και καθημερινή πολιτική αντιπαράθεση είναι εκείνη όπου οι πολιτικές δυνάμεις βρίσκονται στη θέση των παιδιών. Η συνταγματική στιγμή διακρίνεται από μια ηθική στάση φροντίδας για το κοινό καλό και από την προσπάθεια θεμελίωσης θεσμών που θα είναι σχεδιασμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε να καθιστούν εφικτή την αποφυγή των πολιτικών αδιεξόδων και την πολιτισμένη διευθέτηση των διαφορών.

II.2. Η Ε' Αναθεωρητική Βουλή έδρασε σε μια κορυφαία συνταγματική στιγμή στην ιστορία της χώρας μας. Η έννοια της συνταγματικής στιγμής έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από τον αμερικανό συνταγματολόγο Bruce Ackerman⁷, ο οποίος εισάγει μια δυαδική αντίληψη (*dualist conception*) της πολιτικής ζωής⁸, την τρέχουσα καθημερινή πολιτική σύγκρουση και την ανώτερη,

him some implicit notions of the limits of legal decency and sanity".

⁴ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, 2014, σελ. 33, 41-42, 255-256.

⁵ Βλ. Idem, *Η Κοινωνία και το Σύνταγμα στην Ελλάδα*, 2006, σελ. 85· Β. Βουτσάκη, *Δημόσια σφαίρα, πολιτικός ενθουσιασμός και αρετές*, *Ισοπολιτεία*, XII-XIII, 2008-2009, σελ. 163, 175.

⁶ Βλ. L. Fuller, *Positivism and Fidelity to Law. A Reply to Professor Hart*, 71 *Harvard L. R.*, 1958, σελ. 630.

⁷ B. Ackerman, *Storrs Lectures: Discovering the Constitution*, 93 *Yale L. J.* 1984, σελ. 1013, 1022, 1023.

⁸ *Ibidem*, σελ. 1022.

η οποία διακρίνει τη θεμελίωση συνταγματικών θεσμών σε συνθήκες εναργούς ιστορικής συνείδησης, λαϊκής συμμετοχής και προσήλωσης στο κοινό καλό. Ο συνταγματικός σχεδιασμός⁹ σκοπó έχει να οργανώσει την εξουσία με τέτοιο θεσμικό τρόπο ώστε να εξασφαλίσει ότι η παθολογία της πώλωσης και του αγώνα για την εξουσία δεν θα ανατρέψει ούτε θα ματαιώσει τα επιτεύγματα και τα κεκτημένα της συνταγματικής στιγμής.

II.3. Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τον δικαστή έχει ως αποστολή να διαφυλάξει την ακεραιότητα του συστήματος από την πολωμένη πολιτική αντιπαράθεση που επιχειρεί να αποδομήσει το θεσμικό συνταγματικό οικοδόμημα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ενσωματώνεται έτσι στο σύστημα το στοιχείο της *αρετής*¹⁰, στο πρόσωπο του δικαστή ως θεματοφύλακα της συνταγματικής παρακαταθήκης¹¹. Το πρόβλημα είναι ότι τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και ιδίως ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων έχουν αντιπλειοψηφική λειτουργία (*counter-majoritarian difficulty*)¹². Όπως θα δούμε η ελληνική αντίληψη της συνταγματικής στιγμής βρίσκεται στον αντίποδα της αμερικανικής αναφορικά με την ηθικοπολιτική διάσταση των θεσμών και την αρετή, ως συστατικά στοιχεία των αντιβάρων της εξουσίας.

II.4. Στην αμερικανική εκδοχή η συνταγματική στιγμή έχει σχέση με τον περιορισμό της παντοδυναμίας της πλειοψηφίας· η αναγκαιότητα της θεσμικής αρετής και του καθήκοντος του δικαστή να διαφυλάξει την ακεραιότητα του συνταγματικού πλαισίου υπηρετεί τον σκοπό της αποτροπής των καταχρήσεων της εξουσίας. Αντίθετα στην ελληνική περίπτωση η ουσία της συνταγματικής στιγμής και της θεσμικής θεμελίωσης το 1974-1975 αφορά τον σεβασμό της δημοκρατικής διαδικασίας, τη συμπεριληπτικότητά της και την επικράτηση της πλειοψηφικής λογικής στο εκλογικό και το κοινοβουλευτικό επίπεδο.

III. Η Ε΄ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

III.1. Η Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή είναι σίγουρα μια Βουλή που έχει πλήρη συνείδηση της συνταγματικής στιγμής και της ευθύνης που επωμίζεται. Συγκροτείται κυρίως από τη γενιά των πολιτικών που έχουν βιώσει την τραγική δωδεκαετία: από το 1963 όταν απέτυχε η Βαθεία Τομή για την κατάργηση του παρασυντάγματος του μετεμφυλιακού κράτους¹³, το 1965 τα Ιουλιανά και την αντικοινοβουλευτική συμπεριφορά του νεαρού Βασιλιά· το 1967 την επιβολή της δικτατορίας και

⁹ Βλ. Ξ. Κοντιάδης, *Πώς γράφεται το Σύνταγμα; Συνταγματικός σχεδιασμός και διαβουλευτική δημοκρατία*, 2018, σελ. 237 επ.

¹⁰ Βλ. Β. Ackerman, *Storrs Lectures*, ό.π., σελ. 1031.

¹¹ *Ibidem*, σελ. 1031: “*The Federalist proposes a democratic constitution that tries to economize on virtue. The first great economy is purchased, of course, by the distinction between constitutional and normal politics. The second is gained by a scheme of constitutional separation of powers that normally gives elected officials powerful incentives to question the success with which rival ‘representatives’ have embodied the political will of We the People of the United States. The third economy is obtained by designing an institution of judicial review that gives judges special incentives to uphold the integrity of earlier constitutional solutions against the pulling and hauling of normal politics*”.

¹² Βλ. Α. Bickel, *The Least Dangerous Branch*, 1962, σελ. 16-17.

¹³ Βλ. Κ. Γεωργόπουλο, *Σχέδιον Αναθεωρήσεως του Συντάγματος* [1963], 1997, σελ. 21.

την ακραία ηθικοπολιτική έκπτωση με την καταπίεση, τη βία και τα βασανιστήρια της επταετίας· το 1973 την εξέγερση του Πολυτεχνείου· και το 1974 την τουρκική εισβολή και την εθνική ήττα στην Κύπρο που ήταν ο καταλύτης για την κατάρρευση της δικτατορίας και τη Μεταπολίτευση¹⁴. Στο εσωτερικό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κυριαρχεί το αίτημα του εκδημοκρατισμού.

III.2. Οι καιροί της κρίσης και της ανάγκης σημαίνουν τη στιγμή για να εκδηλωθεί η μακιαβελική *virtù* στην καλύτερη εκδοχή της¹⁵: Η αρετή που διαπνέεται από φιλοπατρία και από την αποφασιστική θέληση να θεμελιωθεί μια πολιτεία, ένα Σύνταγμα με την ουσιαστική έννοια του όρου, το οποίο θα ανανεώνει το κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας¹⁶ και θα διαπνέεται από το ηθικοπολιτικό πρόταγμα των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου: α) τη διαδικαστική *αμεροληψία* (*impartiality*)¹⁷ των κανόνων του παιγνιδιού, η οποία παράγει δημοκρατική νομιμοποίηση μέσα από την πολιτική συμμετοχή σε ελεύθερες και ανόθευτες εκλογές με καθολική ψηφοφορία και ισοδυναμία της ψήφου των πολιτών· β) τον φιλελεύθερο πολιτικό πολιτισμό και την αρετή της *θεσμικής ευπρέπειας* (*civility*) η οποία στον κοινοβουλευτισμό περιλαμβάνει, ιδίως, i. τον αποκλεισμό της βίας ως μέσου πολιτικής επικράτησης, ii. το κοινοβουλευτικό ήθος, iii. το αίτημα της διακυβέρνησης δια του λόγου, σε αναζήτηση της έλλογης θέλησης για το κοινό καλό, iv. τον έλεγχο της εξουσίας μέσα από θεσμικά αντίβαρα που εξασφαλίζουν τη λογοδοσία της, και v. τον σεβασμό στα ζωτικά συμφέροντα και δικαιώματα της μειοψηφίας· και βέβαια γ) τη δικαιοκρατική πίστη (*fidelity*) στο δίκαιο, στο αυστηρό Σύνταγμα και την ασφάλεια δικαίου, και τον σεβασμό της συνταγματικής νομιμότητας, με προσήλωση τόσο στην *ηθική της υποχρεωτικότητας* των κανόνων (*morality of duty*), όσο και στην *ηθική της ποιοτικής εξύψωσης* του επιπέδου εφαρμογής της έννομης τάξης (*morality of aspiration*)¹⁸. Οι αρχές αυτές καλύπτουν τις ελάχιστες προϋποθέσεις *δικαιοκρασίας, ουσίας και αξιοπιστίας*, προκειμένου οι κανόνες του παιγνιδιού που θεσπίζει το Σύνταγμα να επιτύχουν αβίαστη συναίνεση στη ρυθμιστική τους λειτουργία και νομιμοποίηση.

III.3. Οι ανωτέρω υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου αντιστοιχούν στις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, τη *δημοκρατική*, τη *φιλελεύθερη* και τη *δικαιοκρατική*. Δεν πρέπει όμως να συγχέονται και δεν συμπίπτουν με αυτές. Έχουν ηθικοπολιτική φόρτιση και αφορούν την υιοθέτηση της *εσωτερικής σκοπιάς των κανόνων δικαίου*¹⁹, κατά την ορολογία του H. L. A. Hart, ή κατ' άλλη διατύπωση της εσωτερικής στάσης απέναντι στους κανόνες, από πλευ-

¹⁴ Βλ. για τα γεγονότα της περιόδου και τη συνταγματική τους σημασία Ν. Αλιβιζάτο, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, 1983, σελ. 542 επ.

¹⁵ Βλ. L. Strauss, *Thoughts on Machiavelli*, 1978, σελ. 47, 524, 525.

¹⁶ Βλ. τη διαφωτιστική ανάλυση του J. Pocock, *The Machiavellian Moment*, 1975, σελ. 160-161, 166, 167: “*Since innovation continues to raise ethical problems, this use of the word virtù does not deny its association with ethics, but it employs the word to define the situations within which the ethical problems arise*”.

¹⁷ Βλ. I. Tassopoulos, *Hobbesian Impartiality in Constitutional Law: Claims of Justice and Claims for Justice*, *Ethical Thought* vol. 18 2/2018, σελ. 5, 7, [SSRN](#).

¹⁸ Βλ. συναφώς για την κρίσιμη διάκριση αλλά και την ανάγκη συνδυασμού στο πλαίσιο της *inner morality of law* τόσο της *legality of duty*, όσο και της *legality of aspiration*, L. Fuller, *The Morality of Law*, ό.π., σελ. 13, 42.

¹⁹ Βλ. H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, 1961, σελ. 56, 86-88, 112· N. MacCormick, 1981, σελ. 34. Βλ. από την ελληνική θεωρία, Α. Τάκη, *Η ηθική αδιαφορία του νόμου*, 2006, σελ. 208-210.

ράς εκείνων που μετέχουν και πρωταγωνιστούν στο πολιτικό παιχνίδι, όπως οργανώνεται από το Σύνταγμα. Η εσωτερική σκοπιά έγκειται στην αποδοχή της δεσμευτικότητας των προτύπων συμπεριφοράς που θέτουν οι κανόνες και στον κριτικό αναστοχασμό από μέρους των αξιωματούχων και των δημόσιων λειτουργών της Πολιτείας της δικής τους συμπεριφοράς και της συμπεριφοράς των άλλων, με βάση τα κριτήρια που θέτουν οι κανόνες. Οι υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου θέτουν ζήτημα αρχής και καθορίζουν τη στάση των πολιτικών παικτών, σε σχέση με τον τρόπο που παίζουν (μεταφορικά, «αθλητικό» ή «αντιαθλητικό» παιχνίδι). Κρίσιμο δεν είναι το αν οι παίκτες συμφωνούν με το περιεχόμενο των κανόνων, αλλά το αν τους αναγνωρίζουν, τους αποδέχονται και τους ενστερνίζονται ως κανονιστικό μέτρο με βάση το οποίο κρίνεται η πρακτική του πολιτικού παιχνιδιού, η πολιτική συμπεριφορά τόσο η δική τους όσο και των άλλων παικτών. Η εργαλειακή στάση των πολιτικών παικτών και ιδίως των κρατικών αξιωματούχων απέναντι στους κανόνες μπορεί να είναι κατανοητή, ως ερμηνευτική αναζήτηση των ορίων και των δυνατοτήτων που επιτρέπουν οι κανόνες, αλλά ωστόσο ο σκεπτικισμός και ο ερμηνευτικός σχετικισμός απέναντι στους κανόνες, αν καταστεί δόγμα, δηλαδή γίνει αποδεκτός επί της αρχής, τότε, αργά ή γρήγορα, υποσκάπτει την κανονιστικότητα και την ασφάλεια του δικαίου και καθιστά το γραπτό και αυστηρό Σύνταγμα ερμηνευτικά διάτρητο· αρκεί να υπάρχει ο απαραίτητος συσχετισμός που θα υποστηρίξει την επιζητούμενη εργαλειακή ερμηνεία, στη λογική ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Το πρόβλημα είναι σοβαρότερο όταν ο κυνισμός της στάσης αυτής δεν γίνεται καν συνειδητός, αλλά εκδηλώνεται «φυσικά» και «εύλογα», επειδή «έτσι έχουν τα πράγματα». Η ιδέα των δημόσιων αξιωματούχων που εκπληρώνουν το καθήκον τους με ήθος και *ευσυνειδησία* και γενικότερα η δεοντολογία και η ηθική του δημόσιου τομέα σε αναζήτηση της συνεκτικότητας και της συνοχής²⁰ των κανόνων δικαίου αμβλύνεται, απωθείται και υποχωρεί.

Αλλά, χωρίς την εσωτερική σκοπιά και την ηθικοπολιτική δέσμευση των παικτών επί της αρχής, είναι ανέφικτη ή, ορθότερα, *αδιανόητη* η υπέρβαση της τρέχουσας πολιτικής διαμάχης και η αναβάθμιση της συνταγματικής τάξης σύμφωνα με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της συνταγματικής στιγμής. Ωστόσο εδώ ακριβώς είναι και η μεγάλη διαφορά της συνταγματικής στιγμής. Αυτό που σήμερα φαίνεται αδιανόητο, τη στιγμή εκείνη γίνεται κατανοητό ότι αφορά επιτακτικά το προφανές και το *αυτονόητο*.

III.4. Έχοντας πληρώσει πανάκριβα το τίμημα από τη μετεμφυλιακή αποτυχία αποκατάστασης του κύρους και του σεβασμού των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου υπό το Σύνταγμα του 1952, εξαιτίας της αδυναμίας τους να συμφωνήσουν στην κατάργηση του παρασυντάγματος και στον σεβασμό του κράτους δικαίου και του κοινοβουλευτισμού, οι πρωταγωνιστές του 1974-1975 είναι εσωτερικά έτοιμοι και αποφασισμένοι να πραγματοποιήσουν την υπέρβαση. Θεμελιώνουν συνταγματικούς θεσμούς σε ένα ποιοτικά ανώτερο επίπεδο νομιμότητας που δεν είναι συνταγματικό με την τετριμμένη, τυπική και σχετική έννοια της αμφισβητούμενης συνταγματικότητας για την ερμηνεία της α' ή της β' διάταξης, αλλά αφορά τη συνταγματική συγκρότηση της πολιτικής μας κοινωνίας και θέτει τους όρους της πολιτικής μας ενότητας, ακριβώς επειδή αφενός

²⁰ Βλ. J. Raz, *Ethics in the Public Domain*, 2^η έκδ., 1994, σελ. 297.

αποτυπώνει θεμελιώδεις και ιστορικά δοκιμασμένες αρχές πολιτειακού αυτοκαθορισμού ή, όπως λέγεται σήμερα, συνταγματικής ταυτότητας, και αφετέρου ανανεώνει το κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας, αναβαθμίζοντας τη σχέση της συνταγματικής μας τάξης με τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου.

III.5. Η θεμελιωτική στιγμή του Συντάγματος τελεί υπό τον έλεγχο των νικητών, τους οποίους ευνοεί ο συσχετισμός κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Αν όμως πρόκειται να επιτύχει τη συναίνεση των ηττημένων πολιτικών παρατάξεων (γιατί αυτή λείπει και είναι αναγκαία για τη νομιμοποίηση των θεσμών), χρειάζεται να υπερβαίνει τους αριθμητικούς συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων και να σέβεται τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου· επειδή καλείται (δηλαδή βρίσκεται αντιμέτωπη με την ιστορική πρόκληση) να θέσει το καταστατικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτοί οι συσχετισμοί θα διαμορφώνονται και θα εκδηλώνονται αμερόληπτα, αβίαστα και κανονικά, κατά βάση και επί της αρχής τουλάχιστον. Αυτή είναι η συνταγματική στιγμή του 1974-1975: η ιστορική θεμελίωση μιας άλλης διαφορετικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από εκείνη των δύο κρίσεων των μεγάλων πολέμων του 20ού αιώνα, τον Εθνικό Διχασμό και τον Εμφύλιο, μιας δημοκρατίας η οποία θα σέβεται τις υποκείμενες αρχές του συνταγματικού δικαίου.

III.6. Η συνταγματική στιγμή δεν είναι μόνο ζήτημα προσώπων ούτε απλώς θέμα ιστορικής συγκυρίας. Είναι μάλλον ο συνδυασμός τους που ενεργοποιεί τον ζωτικό *ιδεαλισμό* και δημιουργεί τη δυναμική της *υπέρβασης*, ώστε οι πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής, από τους πολίτες ως τους πολιτικούς που τους αντιπροσωπεύουν, να αρθούν πάνω από την τετριμμένη διαμάχη για την εξουσία για να θεμελιώσουν μία *ποιοτικά ανώτερη* συνταγματική τάξη από εκείνη που είχαν ως τότε κατορθώσει²¹.

III.7. Η Hannah Arendt στο βιβλίο της *On Revolution* (1963)²² έχει μιλήσει καθαρότερα από κάθε άλλον για τη διαφορά της πολιτικής επικράτησης από τη συνταγματική θεμελίωση. Στη συνταγματική γραμματολογία το ανυπέρβλητο παράδειγμα θεμελίωσης προσφέρουν οι Πατέρες του Αμερικανικού Συντάγματος του 1787. Σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, τέσσερις πολιτικοί έχουν διαδραματίσει θεμελιωτικό ρόλο των συνταγματικών θεσμών της χώρας μας: α) ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, πρωτεργάτης του φιλελεύθερου συνταγματικού κράτους με το Σύνταγμα της

²¹ Οι καιροί προσφέρουν στους ανθρώπους την ευκαιρία, τη μακιαβελική *fortuna*, αλλά και εκείνοι πρέπει να έχουν την κατάλληλη παρασκευή, ώστε στην κρίσιμη στιγμή να είναι έτοιμοι και να επιδείξουν την απαραίτητη *virtù*, για να πάρουν τη συλλογική (και στο μέτρο αυτό και ατομική) τύχη στα χέρια τους, μέσα από τον πολιτειακό αυτοκαθορισμό τους.

²² Εκδ. Penguin, σελ. 142: “If, however, one keeps in mind that the end of rebellion is liberation, while the end of revolution is the foundation of freedom, the political scientist at least will know how to avoid the pitfall of the historian who tends to place his emphasis upon the first and violent stage of rebellion and liberation, on the uprising against tyranny, to the detriment of the quieter second stage of revolution and constitution”.

Η συγγραφέας επισημαίνει τη διπλή σημασία της λέξης *αρχή*, ως χρονική αφετηρία και ηθικοπολιτικό θεμέλιο, και τονίζει, σελ. 212, 211: “What saves the act of beginning from its own arbitrariness is that it carries its own principle within itself or, to be more precise, that beginning and principle, principium and principle, are not only related to each other, but are coeval”.

Επιδαύρου (1822) (Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος) και τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του Ελληνικού Έθνους· β) ο Χαρίλαος Τρικούπης, θεμελιωτής του κοινοβουλευτισμού με κορυφαία στιγμή το 1875 και την εισαγωγή της αρχής της δεδηλωμένης· γ) ο Ελευθέριος Βενιζέλος, θεμελιωτής της εθνικής ολοκλήρωσης και του κράτους δικαίου, καθώς επίσης και διαμορφωτής της βασικής θεσμικής ταυτότητας της Ελλάδας με το Σύνταγμα του 1911 (αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864)· και δ) ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ιδρυτής της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, πρωταγωνιστής της Μεταπολίτευσης, θεμελιωτής της αποκατάστασης των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου με το Σύνταγμα του 1975 και της συμμετοχής της Ελλάδας στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αυτοί οι τέσσερις πολιτικοί άλλωστε δικαιούνται και τον τίτλο του «εθνάρχη», όχι με οποιαδήποτε εθνικιστική χροιά, αλλά με την έννοια των θεμελιωτών των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών οι οποίοι απέβησαν καθοριστικοί για τη συνταγματική μας ταυτότητα στις κρίσιμες καμπές της πολυτάραχης ιστορίας μας²³.

IV. ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ;

IV.1. Τη στιγμή της Μεταπολίτευσης υπάρχει κάτι περισσότερο από συνταγματική *ασυνέχεια*: υπάρχει κενό, λόγω της κατάρρευσης της δικτατορίας, της κατάλυσης του Συντάγματος του 1952, αλλά και της χρεωκοπίας των αρχών της εθνικοφροσύνης και του παρασυντάγματος, της εκκρεμότητας του πολιτειακού και βέβαια της εθνικής κρίσης στην Κύπρο. Με αυτά τα ιστορικά και πολιτικά δεδομένα επικρατούσαν συνθήκες άσκησης συντακτικής εξουσίας. Η άποψη ότι επρόκειτο (στην ουσία) για συντακτική εξουσία είναι κατανοητή²⁴, αλλά υπό το πρίσμα του νομικού θετικισμού φαίνεται ασυνεπής η συζήτηση για τη φύση της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής ως πράγματι αναθεωρητικής ή συντακτικής, επειδή, αν μέναμε πιστοί στο θετικό δίκαιο, θα έπρεπε να μην είναι αυτονόητη η διορθωτική ερμηνεία του αυτοπροσδιορισμού της Βουλής του 1975 ως αναθεωρητικής και όχι ως συντακτικής.

IV.2. Ενώ είναι σαφές ότι υπήρξε «συνταγματική αποκοπή» (dismemberment)²⁵ σε σχέση με το Σύνταγμα του 1952, επειδή το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 κατήργησε τη Βασιλεία και επέλυσε οριστικά το πολιτειακό κατά τρόπο διάφορο του Συντάγματος του 1952, εντούτοις, το αναντίρρητο γεγονός ότι η Ε' Αναθεωρητική Βουλή συνεκλήθη εν μέσω μείζονος εθνικής και

²³ Θα ήταν άδικο να μην αναγνωρίσουμε σε σχέση με τον Τρικούπη και τον Βενιζέλο τον καταλυτικό ρόλο του Βασιλιά Γεωργίου Α', ο οποίος στις κρίσιμες ώρες δεν στάθηκε εμπόδιο αλλά προσαρμόστηκε με ευελιξία, ευθύνη και ευστροφία, επιδεικνύοντας και εκείνος από την πλευρά του μακιαβελική *virtù*. Ορμώμενος από μία συνομιλία με τον Ν. Αλιβιζάτο, διευκρινίζω ότι η θεμελίωση συνταγματικών θεσμών (και ο ρόλος του «εθνάρχη») κρίνεται εκ του αποτελέσματος. Ο Καποδίστριας και ο Α. Παπανδρέου θα δικαιούνταν τον χαρακτηρισμό, αν επετύχαναν. Ο πρώτος δολοφονήθηκε, ενώ ο δεύτερος προώθησε και επιχείρησε να πραγματοποιήσει το αίτημα για *κοινωνική δημοκρατία*, στην προσπάθειά του όμως αυτή εμπέδωσε τη λαϊκιστική εκδοχή του παροχικού κρατισμού, η οποία οδήγησε στα αλληπάλληλα Μνημόνια από πολιτικούς που εμπνεύστηκαν από τη λαοφιλία του Α. Παπανδρέου χωρίς να έχουν την εμβέλεια της σκέψης και την κρίση του.

²⁴ Βλ. τις χαρακτηριστικές διατυπώσεις του Γ. Κασιμάτη, *Η μετάβαση στη Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 37, ο οποίος μιλά για την άσκηση της συντακτικής εξουσίας από την Ε' Αναθεωρητική Βουλή.

²⁵ Βλ. R. Albert, *Constitutional Amendment and Dismemberment*, 43 Yale L. J. of International Law 2017, σελ. 1, 4.

θεσμικής κρίσης δεν μεταβάλλει τη φύση της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής σε συντακτική (ακόμη και στην ουσία).

IV.3. Υποστηρίζω, λοιπόν, ότι δεν είναι η ιστορία εκείνη που καθορίζει τη φύση της συντακτικής εξουσίας, αλλά το κανονιστικό περιεχόμενο της ασκούμενης λειτουργίας της Βουλής που θέσπισε το Σύνταγμα του 1975. Από την άποψη αυτή, η συνταγματική στιγμή του 1975 –άσχετα με το πώς θα χαρακτηρίζονταν τη στιγμή εκείνη, αναθεωρητική ή συντακτική (το οποίο βεβαίως δεν ήταν άμοιρο σημασίας)– επί της ουσίας πραγματοποιούσε μεν αποφασιστικές τομές, αλλά μέσα σε πλαίσιο θεμελιώδους συνέχειας της συνταγματικής ταυτότητας της ελληνικής πολιτείας²⁶. Η αντίληψη ότι η ιστορία «αποφαίνεται», παρέχει τα κριτήρια, για τη φύση της Βουλής του 1975 ως αναθεωρητικής ή συντακτικής μένει δέσμια εξαιρετικά προβληματικών και εντέλει σφαλερών αντιλήψεων για τη συντακτική εξουσία. Πρέπει λοιπόν να προηγηθεί στο σημείο αυτό μία σύντομη αναφορά στη θεωρία για τη συντακτική εξουσία.

V. Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΗΣ

V.1. Σύμφωνα με τον Abba Sieyès, η συντακτική εξουσία εξυπηρετούσε κατά τη Γαλλική Επανάσταση, μεταξύ άλλων, τους ακόλουθους τέσσερις σημαντικούς σκοπούς: α) η Τρίτη Τάξη, ως μέρος μιας προϋπάρχουσας έννομης τάξης, διεκδικεί κυριαρχία και ταυτίζεται με το σύνολο του έθνους· β) απελευθερώνεται από τους περιορισμούς της προϋπάρχουσας έννομης τάξης, που συνδέεται με τη σύγκληση των γενικών συνελεύσεων από τον βασιλιά το 1788· γ) ως κυρίαρχη, η Τρίτη Τάξη δεν υπόκειται στο προϊσχύον δίκαιο, διότι αυτό θα ήταν αντίθετο με την ίδια την ιδέα της κυριαρχίας· και δ) η κυρίαρχη βούληση είναι η προέλευση της νέας νομιμότητας²⁷.

V.2. Οι τέσσερις αυτές «κινήσεις» ταιριάζουν με τα βασικά αξιώματα του νομικού θετικισμού. Η συντακτική εξουσία συνδέεται στενά με τη φύση του Συντάγματος ως θετικού δικαίου. Η νομική εγκυρότητα προϋποθέτει την αποτελεσματικότητα της έννομης τάξης στο σύνολό της. *Ex facto jus oritur*²⁸. Το θετικό δίκαιο ανάγεται στη γένεση του κανονιστικού από το πραγματικό. Όσον αφορά την αποτελεσματικότητα της έννομης τάξης, αρκεί η σιωπηρή συναίνεση, ασχέτως αν προκύπτει από τον φόβο για βάνουσο καταναγκασμό και καταστολή.

V.3. Στο πρακτικό επίπεδο, η εν λόγω ιδέα της συντακτικής εξουσίας νομιμοποιεί την επανάσταση²⁹. Επανάστασις επικρατήσασα δημιουργεί δίκαιον, όπως λεγόταν³⁰. Μια *de facto* εξουσία, όταν είναι νικηφόρα, ασφαλής και αποτελεσματική, γίνεται αργά ή γρήγορα *de jure* εξουσία.

²⁶ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 2011, σελ. 499.

²⁷ Βλ. E. Sieyès, *Τι είναι η Τρίτη Τάξη* (Φ. Στεφοπούλου μτφρ., Χ. Παπασυλιανός επιμ.-εισαγ.), 2016, σελ. 27, 103 επ., 132· L. Rubinelli, *Constituent Power. A History*, 2020, σελ. 34, 56· M. Spang, *Constituent Power and Constitutional Order*, 2014, σελ. 108-121.

²⁸ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, 1980, σελ. 16, 89.

²⁹ Βλ. A. Negri, *Insurgencies. Constituent Power and the Modern State*, 1999, σελ. 333. Βλ. όμως, A. Arato, *The Adventures of the Constituent Power. Beyond Revolutions?*, 2017, σελ. 419.

³⁰ Βλ. Γ. Δρόσο, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, 1996, σελ. 288· Π. Παπαδάκη, *Η νομική θεωρία της Επα-*

V.4. Στο επίπεδο της συνταγματικής θεωρίας, η συντακτική εξουσία συνδέεται άρρηκτα με τη θεώρηση του Συντάγματος ως αποτέλεσμα της ασταθούς ισορροπίας των πολιτικών δυνάμεων. Αυτό εξηγεί την ιστορικότητα και την εξάρτηση του Συντάγματος από τις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις που το συνέταξαν. Επιτρέψτε μου να αναφέρω μόνο ένα άτοπο στο οποίο οδηγεί αυτή η αντίληψη για το Σύνταγμα: η απόπειρα βίαιης ανατροπής της έννομης τάξης για την αντικατάσταση του Συντάγματος με ένα άλλο σε μια επαναστατική διαδικασία απαγορεύεται, καταδικάζεται και τιμωρείται από το εκάστοτε ισχύον Σύνταγμα. Αλλά από επιστημονική άποψη, η επαναστατική επιβολή νέου Συντάγματος συνάδει με τον ιστορικό χαρακτήρα και την πραγματική πηγή και προέλευση του κανονιστικού³¹. Υπό το πρίσμα της ιστορικότητας του Συντάγματος, η υπέρβασή του είναι φυσιολογική και προοπτικά αναμενόμενη. Αντίθετα, η συνταγματική συνέχεια καθίσταται ένα είδος απρόσμενης και εξαιρετικής επιτυχίας· μία κατ' αρχήν ανέλπιστα παρένθεση σταθερότητας στις συνθήκες ασταθούς ισορροπίας των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων και θεσμών³².

V.5. Η προηγούμενη συζήτηση για τη συντακτική εξουσία εγείρει το ακόλουθο ερώτημα: Πώς μπορούμε να απομυθοποιήσουμε αυτό τον μετασχηματισμό του πραγματικού σε κανονιστικό, χωρίς να υποκύψουμε στην αναγνώριση μιας ανώτερης έννομης τάξης που καθιστά τον νόμο και το δίκαιο προγενέστερο του κράτους, όπως στην περίπτωση του θεϊκού νόμου ή του φυσικού δικαίου³³; Κοντολογίς, είναι δυνατόν να δοθεί μια δικαϊκή απάντηση στη συντακτική εξουσία χωρίς να πέσουμε στην παγίδα του φυσικού δικαίου³⁴;

V.6. Προτείνω ότι είναι εφικτή η θετική απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα· και το κλειδί είναι να επικεντρωθούμε σε δύο από τις πιο προβληματικές παραδοχές της εν λόγω θεωρίας για τη συντακτική εξουσία: Η πρώτη αφορά την αντιμετώπιση μιας συλλογικής οντότητας ως ένα και μοναδικό πρόσωπο, μια τάση που αποτυπώνεται εύγλωττα στη μετάβαση από τον πληθυντικό στον ενικό στο *Εμείς ο Λαός* στις πρώτες λέξεις του Αμερικανικού Συντάγματος του 1787 (*We the People*). Η δεύτερη είναι η σιωπηρή συναίνεση· το τεκμήριο της συναίνεσης από τη σιωπή, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο επιβάλλεται η σιωπή. Ο συνδυασμός των δύο αυτών στοιχείων καθιστά τη συντακτική εξουσία όπλο στα χέρια όποιας αδίστακτης μειοψηφίας δηλώνει ότι εκφράζει καθολικά τον λαό, στο όνομα του οποίου επιχειρεί να επιβληθεί δια της βίας, δεδομένου ότι η συντακτική εξουσία είναι αδέσμευτη, αναπαλλοτρίωτη και βρίσκεται διαρκώς στη φυσική κατάσταση³⁵.

νάστασης, 2017 (2014), σελ. 45 επ.

³¹ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 89: «Απ' αυτή την άποψη, *ex facto oritur* αλλά και *moritur jus*. Και μπορεί, επίσης, να γίνει εδώ λόγος για “κανονιστική δύναμη του πραγματικού γεγονότος”. Όλα αυτά σημαίνουν, με άλλες λέξεις, ότι η ισχύς του δικαίου είναι, σε τελική ανάλυση, συνάρτηση του εκάστοτε συσχετισμού των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, στο πλαίσιο μιας κρατικά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης».

³² Βλ. αναλυτικότερα, Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 329-333.

³³ Βλ. αντί άλλων για την προβληματική της συντακτικής εξουσίας, Α. Kalyvas, *Popular Sovereignty, Democracy, and the Constituent Power*, *Constellations* 12 2/2005, σελ. 223, 227 επ.

³⁴ Βλ. J. Colon-Rios, *Constituent Power and the Law*, 2020, σελ. 194, 199, 203 και ιδίως 212-225.

³⁵ Βλ. L. Rubinelli, *Constituent Power*, ό.π., σελ. 115-118 και ιδίως 117.

V.7. Η αντιμετώπιση του πλήθους ως ενιαίου προσώπου³⁶ και η εξίσωση της σιωπής με τη συναίνεση, παρακάμπτουν λάθρα το αίτιγμα του πλουραλισμού και της δικόνοιας³⁷ ανάγοντάς το σε ζήτημα αποτελεσματικής επιβολής (*ex facto jus oritur*), εν ανάγκη δια της βίας, αποκλείοντας τη θετική επίλυση του προβλήματος αυτού στη βάση μιας συναίνεσης, η οποία παράγεται με γνώμονα τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου. Αυτή η άγνοια της διάκρισης μεταξύ της θεμελιωτικής στιγμής που αφορά τη συγκρότηση της συντεταγμένης πολιτείας, σε αντίθεση προς την αυταρχική επιβολή της μιας πολιτικής δύναμης πάνω στην άλλη, έχει ολέθριες συνέπειες για τη συνταγματική θεωρία και πράξη. Αλλά ακριβώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, η συνταγματική στιγμή του 1974-1975 είχε να αντιμετωπίσει και να επιλύσει κατά τη διαδικασία της θέσπισης Συντάγματος κυρίως αυτό το πρόβλημα: τον πλουραλισμό και τη δικόνοια, ενόψει της αδυναμίας των συνταγματικών μας θεσμών από το 1915 έως το 1974 να εγκοιτώσουν την πολιτική διαμάχη, να ελέγξουν το ορμητικό ρεύμα της ταραγμένης πολιτικής ιστορίας μας εντός της τρέχουσας θεσμικής κοίτης· δηλαδή να εξασφαλίσουν συνθήκες πολιτειακής ενότητας και συνταγματικής ομαλότητας.

V.8. Σε οποιαδήποτε μορφή (αυστηρή ή μη), το Σύνταγμα είναι οι παγιωμένοι κανόνες του παιχνιδιού για την επίλυση του προβλήματος του πλουραλισμού και της δικόνοιας με τρόπο που εξασφαλίζει ότι η πολιτική ισχύς βασίζεται στην αβίαστη συναίνεση στους κανόνες του παιχνιδιού οι οποίοι αποκλείουν τη βία, ως μέσο για να επικρατήσει και να επιβληθεί η νομιμοποιημένη εξουσία. Οι υποκείμενες αρχές του συνταγματικού δικαίου καταγράφουν τις ελάχιστες ηθικοπολιτικές προϋποθέσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος.

VI. Η Ε' ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΒΟΥΛΗ: ΒΑΘΙΕΣ ΤΟΜΕΣ ΜΕΣΑ ΣΕ ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

VI.1. Η αποκρυσταλλωμένη θεσμική ταυτότητα της ελληνικής πολιτείας το 1974, με εξαίρεση το αγκάθι της μορφής του πολιτεύματος ως βασιλευόμενης ή αβασίλευτης δημοκρατίας, ήταν ένα δεδομένο³⁸ που δεν μπορούσε να αγνοηθεί ή να υποβαθμιστεί. Το ελληνικό κράτος παρουσιάζει σπάνια απλότητα στα βασικά του χαρακτηριστικά: αυστηρό Σύνταγμα, καθολική ψηφοφορία, μία Βουλή, κομματικό σύστημα δύο κατά βάση παρατάξεων, που ανταγωνίζονται για την εξουσία με την ενίσχυση του πρώτου κόμματος από το εκλογικό σύστημα, ισχυρός πρωθυπουργός και ασθενή αντίβαρα της εξουσίας, στα οποία δεσπόζει ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και το Συμβούλιο της Επικρατείας. Γνώρισμα του ελληνικού κρατικού σχηματισμού είναι ο σκληρός κοινοβουλευτικός πυρήνας του: α) μακρά παράδοση εκλογών, β) ανάδειξη μέσα από τις εκλογές του πρωθυπουργού με οιονεί άμεση εκλογή, υπό την έννοια ότι «αυτόν ψηφίζουν οι πολίτες», γ)

³⁶ Βλ. για τη διάκριση μονισμού-πλουραλισμού σε σχέση με το συλλογικό υποκείμενο της πολιτείας, Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 225-228.

³⁷ Βλ. για τον «πλουραλισμό» και τη «σύγκρουση» και για τη διαβουλευτική πλευρά της συναίνεσης, Ξ. Κοντιάδη, *Πώς γράφεται το Σύνταγμα*; ό.π., σελ. 46, 52, 59, 118.

³⁸ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Από την οικονομική κρίση στην κρίση του κοινοβουλευτισμού: Η ατελής κοινωνική ολοκλήρωση και η αχρείαστη συνταγματική αναθεώρηση», σε: *Πρακτικά Συνεδρίου, Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2018, σελ. 151, 153-156.

προσωπική και συγκεντρωμένη πολιτική ευθύνη του πρωθυπουργού για τις πολιτικές επιλογές και το έργο της κυβέρνησής του, δ) πολωμένη πολιτική ζωή με δυσκολία συναινέσεων. Είναι φανερό η υπεροχή της πρώτης υποκείμενης αρχής του συνταγματικού δικαίου, της δημοκρατικής διαδικαστικής αμεροληψίας.

VI.2. Το αίνιγμα του πλουραλισμού και της διχόνοιας, το οποίο καλείται να λύσει στη συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης η γενιά που ζει, όχι την κορύφωση των δικασμών και των εμφυλίων, αλλά το καταστροφικό και από κάθε άποψη παράλογο αδιέξοδο της διαιώνισής τους, τίθεται το 1974-1975 με συγκεκριμένους θεσμικούς όρους. Η δυσκολία της νομιμοποίησης είναι το πρόβλημα των συνταγματικών θεσμών· και η επίλυση του προβλήματος αυτού οδηγεί στις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου. Το πλαίσιο είναι δεδομένο. Ο χρόνος για τον σχεδιασμό νέου θεσμικού προτύπου στις συνθήκες της κρίσης απελπιστικά στενός και πιεστικός. Το κενό του 1974 πρέπει να καλυφθεί το ταχύτερο. Δεν υπάρχει πολυτέλεια σε συνθήκες βαθιάς κρίσης για πειραματισμούς και ριζοσπαστικούς νεωτερισμούς. Για αυτό τον λόγο ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επέλεξε μέσα σε συνθήκες ιστορικής ασυνέχειας, παρά τη θεωρητική δυνατότητα άσκησης συντακτικής εξουσίας, να αυτοδεσμευτεί η Βουλή του 1975 στο αναθεωρητικό έργο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έλαβαν χώρα βαθύτατες πολιτειακές τομές, όπως η επίλυση του πολιτειακού, η κατάργηση του παρασυντάγματος και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, και η επανακύρωση της ΕΣΔΑ. Με τις ενέργειες αυτές αποκαταστάθηκε κατ' αρχάς ο σεβασμός στις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου και τέθηκαν οι βάσεις ώστε οι κανόνες του παιχνιδιού υπό το Σύνταγμα του 1975 να αποκτήσουν νομιμοποίηση.

VI.3. Υπό το πρίσμα των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου, η επιλογή της συνέχειας εκφράζει την πολιτική βούληση για συναίνεση, συμπεριληπτικότητα, πολιτική και εθνική ενότητα, σε στιγμές που μπορούσαν να αναπτύξουν μεγάλη επιτάχυνση αβέβαιης συντακτικής δυναμικής. Οι μεγάλοι πολιτικοί, του επιπέδου του Χ. Τρικούπη, του Ελ. Βενιζέλου ή του Κ. Καραμανλή, γίνονται θεμελιωτές συνταγματικών θεσμών, οι οποίοι είναι προορισμένοι να υπηρετήσουν το έθνος (δηλαδή τον λαό όπως εξελίσσεται σε βάθος χρόνου από γενεά σε γενεά), προκειμένου οι θεσμοί να προσφέρουν ελευθερία, δημοκρατία, ευημερία και δικαιοσύνη. Στις εκρηκτικές και άκρως ευαίσθητες συνθήκες της Μεταπολίτευσης το 1974, ο εκδημοκρατισμός ήταν αίτημα που δεν εξυπηρετούσε η συντακτική αλλά η αναθεωρητική Βουλή, όπως τουλάχιστον έκρινε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής.

VII. ΟΙ ΠΡΟΕΔΡΙΚΕΣ ΥΠΕΡΕΞΟΥΣΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΗΘΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΑΥΤΟΜΑΤΙΣΜΟΥ

VII.1. Τη λειτουργία της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής επισκίασε η ενίσχυση των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας στο αρχικό Σύνταγμα του 1975, πριν από την κατάργησή τους με την αναθεώρηση του 1986. Το αγκάθι των προεδρικών εξουσιών οδήγησε σε αποχή της αντιπολίτευσης

από την ψήφιση του Συντάγματος του 1975. Οι προεδρικές εξουσίες καταγγέλλθηκαν ως υπερεξουσίες με το σκεπτικό ότι οδηγούν σε «ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας ιδίως στο πρόσωπο του Προέδρου της Δημοκρατίας» και «απολήγουν στη νόθευση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας». «Το Σχέδιο [Συντάγματος], δηλαδή, υπερεμπιστεύεται ένα μονοπρόσωπο κρατικό όργανο, ενώ δυσπιστεί προς τη Βουλή που εκλέγεται απ' ευθείας από το Λαό»³⁹.

VII.2. Εκ πρώτης όψεως, η Ε' Αναθεωρητική Βουλή παρουσιάζει το εξής παράδοξο: ενώ όλες οι πολιτικές δυνάμεις διέπονται από ελκρινή και αυξημένη αίσθηση ηθικοπολιτικής ευθύνης, εντούτοις η Βουλή εμφανίζεται βαθιά δικασμένη, στο μέτρο που η αντιπολίτευση⁴⁰ αντιλαμβάνεται την ανάληψη της ευθύνης της αυτής με την εκδήλωση όσο το δυνατόν μεγαλύτερης *δυσπιστίας* απέναντι στην ηθικοπολιτική ευθύνη που θα όφειλαν να επιδείξουν οι βασικοί θεσμικοί παίκτες και ιδίως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, κατά την άσκηση των προεδρικών εξουσιών. Αντίθετα, η συμπολίτευση αντιμετωπίζει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με υπερβολική εμπιστοσύνη, σε σχέση με εγγενώς αβέβαιες πολιτικές εκτιμήσεις, όπως π.χ. η προφανής *δυσαρμονία* με το λαϊκό αίσθημα ως λόγος διάλυσης της Βουλής⁴¹.

VII.3. Ενώ λοιπόν οι προεδρικές εξουσίες ακόμη και στη μορφή που είχαν το 1975 προσιδιάζαν από τη φύση τους σε ασφαλιστικές δικλείδες του πολιτεύματος και δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξουν την ανταγωνιστική λειτουργία του Προέδρου της Δημοκρατίας ως κυβερνήτη ή συγκυβερνήτη έναντι του κοινοβουλευτικού πρωθυπουργού⁴², εντούτοις και μόνο το γεγονός ότι υπήρχαν και αναχαίτιζαν τις εκλεγμένες κοινοβουλευτικές δυνάμεις θεωρήθηκε αρνητικό. Η *δυσπιστία* απέναντι στην ηθικοπολιτική σύνεση και ευθύνη του αρχηγού του κράτους βασιζόταν ιδίως στην πικρή εμπειρία της συμπεριφοράς του Κωνσταντίνου απέναντι στον Βενιζέλο το 1915, που πυροδότησε τον Εθνικό Διχασμό και του συνονόματού του το 1965 απέναντι στον Γεώργιο Παπανδρέου στα Ιουλιανά.

³⁹ Βλ. Αρ. Μάνεση, «Η νομικοπολιτική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος», σε: *Idem, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, 1980, σελ. 593-595.

⁴⁰ Βλ. την αγόρευση του Γενικού Εισηγητή της Αντιπολίτευσης Δ. Τσάτσου στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί των Συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Βουλή των Ελλήνων, 1975, σελ. 33 και ειδικότερα επί του Προέδρου της Δημοκρατίας, σελ. 920, 935-6, 939.

⁴¹ Βλ. την Εισήγηση της Πλειοψηφίας (Δ. Παπασπύρου), ό.π., σελ. 917, σε σχέση με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και ιδίως σελ. 919: «Αν στερήσωμεν τα δημοκρατικώς εκλεγόμενα και λειτουργούντα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, εξαρτώμενα εκ της περιοδικώς εκδηλουμένης εμπιστοσύνης του λαού ή της εθνικής αντιπροσωπείας και τελούντα βεβαίως υπό τον έλεγχον των πράξεων των, της δυνατότητος αρμονικής συνεργασίας και της ικανότητος προς ταχείαν και αποφασιστικήν ενέργειαν, επιστρέφομεν εις τον 19ον αιώνα και καταστρέφομεν την πορείαν προς το μέλλον». Στη Γενική Εισήγηση της Πλειοψηφίας, ό.π., σελ. 23, ο Δ. Παπασπύρου παρατηρούσε, σελ. 32, ότι «Όσον αφορά δε εις τας αρμοδιότητας τας οποίας κατά το Σχέδιον ο Πρόεδρος δύναται να ασκή άνευ προσυπογραφής τινος, αυτά είναι σαφώς περιορισμένοι και καθαρώς εκτάκτου χαρακτήρος, ή επιβάλλονται εκ των πραγμάτων».

⁴² Βλ. όμως Ευ. Βενιζέλο, *Η λογική του πολιτεύματος και η δομή της εκτελεστικής εξουσίας στο Σύνταγμα του 1975*, 1980, σελ. 71: «Τηρουμένων των αναλογιών, μπορούμε να πούμε ότι η λειτουργία της λήψης των βασικών πολιτικών αποφάσεων μπορεί να εκπληρωθεί, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και το συσχετισμό των δυνάμεων, είτε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας είτε από την Κυβέρνηση που έχει την εμπιστοσύνη ή την ανοχή της Βουλής. [...] [Θ]έλουμε να ορίσουμε ως "σύστημα λειτουργικών ισοδυνάμων" τη μεταβλητή σχέση μεταξύ των δύο πόλων της εκτελεστικής εξουσίας».

VII.4. Η επιλογή της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής υπέρ των προεδρικών εξουσιών ανατρέπεται με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1986⁴³, με την οποία αποκαθίσταται η συναίνεση στο Σύνταγμα του 1975, χωρίς προεδρικές ασφαλιστικές δικλείδες του πολιτεύματος. Με βάση την επικρατήσα συναίνεση, από σχεδιαστική επιλογή και πεποίθηση⁴⁴ εξοβελίζεται όσο γίνεται η πθικοπολιτική ευθύνη από το πεδίο της λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών και προκρίνεται ένα μοντέλο που έχει ως γνώρισμα τον δημοκρατικό και εκλογικό αυτοματισμό. Τη βραδιά των εκλογών επιλέγεται ο πρωθυπουργός με οιοδήποτε άμεσο τρόπο από τον λαό και ο πρωθυπουργός συγκεντρώνει όλη την πολιτική εξουσία στο πρόσωπό του.

VII.5. Χωρίς τις προεδρικές εξουσίες, υποκαθίσταται η πθικοπολιτική ευθύνη με τη δημοκρατική πολιτική νομιμοποίηση. Η λύση στο πρόβλημα της πθικοπολιτικής ευθύνης είναι πλέον η πολιτική κύρωση από την εκλογική αποδοκιμασία. Η ευθύνη είναι στα χέρια του λαού. Εάν ο μη γένοιτο όλοι αστοχήσουν, τουλάχιστον το λάθος θα είναι δημοκρατικά νομιμοποιημένο. Αυτό αποτελεί στοιχειώδη εγγύηση και υπό μία έννοια ομολογία πίστωσης, καθοριστική για την κατανόηση της Μεταπολίτευσης⁴⁵.

VII.6. Φτάσαμε λοιπόν στο απροσδόκητο φαινόμενο οι εκλογές να λειτουργούν στην Ελλάδα ως κολυμβήθρα του Σιλβάμ. Εξαγνίζουν και αποκαθαίρουν. Η αποσβεστική προθεσμία της πολιτικής ευθύνης των υπουργών με όριο τη Δεύτερη Βουλευτική Σύνοδο της βουλευτικής περιόδου που αρχίζει μετά από την τέλεση του αδικήματος η οποία εισήχθη με την αναθεώρηση του 2001 στο άρθ. 86 Σ. για να καταργηθεί μετά από την κατακραυγή που ξεσήκωσε με την αναθεώρηση του 2019 πιστοποιεί το γεγονός. Αλλά η πολιτική ευθύνη των υπουργών είναι ο προθάλαμος της ποινικής ευθύνης για την καταπολέμηση της σοβαρής διαφθοράς...

VII.7. Ας σκεφτούμε ξανά το παράδειγμα που είπαμε με την κληρονομιά για να απαντήσουμε στο παράδοξο της επιλογής να εκμηδενιστεί η εξάρτηση της ομαλής λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών από την πθικοπολιτική κρίση φορέων που θα λειτουργούσαν ως εγγυητές του Συντάγματος και θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας. Ο γονέας του παραδείγματός μας, κάθε συνετός γονέας, θα φρόντιζε, αν ήξερε ότι τα παιδιά του δεν ομονοούν, να μοιράσει εξ αρχής την περιουσία και να μην αφήσει τα ίδια να κρίνουν αμερόληπτα ποιο είναι το δίκαιο. Ο εξοβελισμός της πθικοπολιτικής ευθύνης δεν προσκρούει λοιπόν κατ' ανάγκη στην κοινή πείρα. Αλλά ο αυτοματισμός της πολιτικής διαδικασίας και η εξοικείωση με την ιδέα ότι η εκλογική νίκη αποσβένει πολύ σύντομα την ευθύνη

⁴³ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, 1989, σελ. 111· το δεύτερο μέρος της μελέτης με τον εύγλωττο τίτλο: *Από τις προεδρικές «υπερεξουσίες» στην πρωθυπουργική μονοκρατορία*.

⁴⁴ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2007, σελ. 58.

⁴⁵ Βλ. τη χαρακτηριστική αγόρευση του Δ. Τσάτσου, Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής ό.π., σελ. 922: «Κύριοι συνάδελφοι, ή δεχόμεθα ότι μία ανταγωνιστική κοινωνία οδηγεί τελικά σε αποφάσεις και διασώζει και την ύπαρξη και την ενότητα της πολιτείας, οπότε πάμε στον κοινοβουλευτισμό, ή δεν πιστεύουμε στην δυνατότητα αυτής της ενότητας στην κοινωνική βάση, οπότε με νομική κατασκευή που λέγεται Προεδρικό σύστημα, αγωνιζόμαστε να διασώσουμε την ενότητα της πολιτείας με νομική κατασκευή στην κορυφή. [...] Είναι όμως ριζική η διαφωνία μας στην μεθοδολογία και προβλέπουμε όχι καλή εξέλιξη όταν αυτή η ενότητα κατασκευάζεται στην κορυφή, χωρίς να θεωρήται ότι μπορεί να υπάρξει στη βάση».

ήταν επόμενο να οδηγήσει σε προφανείς στρεβλώσεις, για τις οποίες η παράδοση του συνταγματισμού παγίως κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, με πιο εμβληματική τη διδασκαλία του Μοντεσκιέ για την ανάγκη ορίων και μηχανισμών εξισορρόπησης της εξουσίας, προκειμένου να διασφαλιστεί η ελευθερία από τις απολυταρχικές και δεσποτικές τάσεις της εξουσίας και από τη διαφθορά⁴⁶.

VIII. Η ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ: ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΧΩΡΙΣ ΑΝΑΓΚΗ ΕΓΓΥΗΣΕΩΝ

VIII.1. Η σχεδιαστική λύση που επικράτησε από τον συνδυασμό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής και της αναθεώρησης του 1986 είχε τέσσερα κύρια σκέλη: α) να κατοχυρώσει την αυστηρή αμεροληψία των κανόνων του παιγνιδιού αποκλείοντας τη δυνατότητα κατάργησης πολιτικών κομμάτων για λόγους που ανάγονται στο ιδεολογικοπολιτικό τους προφίλ, μέσα από την απάλειψη από το Σχέδιο Συντάγματος του 1975 της δυνατότητας αυτής, στο άρθρο 29 Σ.⁴⁷ β) να εξαλείψει το περιθώριο ηθικοπολιτικού σφάλματος από ασφαλιστικές δικλείδες του πολιτεύματος που θα μπορούσαν να αναστείλουν ή να θέσουν προσκόμματα στην ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού παιγνιδιού· γ) να εμπιστευτεί την αυτορρύθμιση των πολιτικών κομμάτων και του πολιτικού συστήματος· και δ) να στηριχθεί κυρίως στην πολιτική κύρωση της εκλογικής αποδοκιμασίας για τυχόν ηθικοπολιτικές αστοχίες και σφάλματα κατά την άσκηση της εξουσίας. Οι επιλογές αυτές εκφράζουν τη μονομέρεια του κριτηρίου νομιμοποίησης της εξουσίας υπέρ της πρώτης υποκείμενης αρχής του συνταγματικού δικαίου, της δημοκρατικής διαδικαστικής αμεροληψίας. Αυτό οδηγούσε σε πλήρη υποβάθμιση της εγγυητικής προσέγγισης για το αυστηρό Σύνταγμα και την ασφάλεια δικαίου, η οποία κυριαρχούσε ως αίτημα κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960⁴⁸.

VIII.2. Στην πράξη, η ανωτέρω σχεδιαστική λύση αποδείχθηκε ότι ενώ λειτούργησε κατ' αρχήν αποτελεσματικά εντούτοις είχε κατασκευαστικά ελαττώματα. Από τις τρεις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου, μόνον η πρώτη, η διαδικαστική αμεροληψία, εύρισκε σαφή δικαίωση, ενώ οι άλλες δύο, η αρετή της θεσμικής ευπρέπειας και η αρχή της πίστης στο δίκαιο, επισκιασθηκαν από τη λογική της πολιτικής νομιμοποίησης και του εκλογικού αυτοματισμού. Σύμφωνα με την κρατήσασα θεσμική επιλογή, το αίτημα διασφάλισης των δύο τελευταίων ηθικοπολιτικών αρχών περιθωριοποιήθηκε ως εγγενώς ρευστό, αβέβαιο και (ερμηνευτικά) σχετικό. Η εσωτερική σκοπιά σε σχέση με το Σύνταγμα έχασε σημαντικό έδαφος υπέρ της εργαλειακής λογικής. Βέβαια η προσωπική πολιτική ηθική δεν έπαψε ποτέ να παίζει καθοριστικό ρόλο στη συμπεριφορά των περισσοτέρων, αλλά ως προσωπική τους στάση ζωής, ως επιταγή του χαρακτήρα και του ήθους τους, όχι όμως και ως εγγενές γνώρισμα και βασική ιδιότητα που διακρίνει τη φύση της δημόσιας εξουσίας. Το ήθος της εξουσίας έπαψε να είναι ζήτημα θεσμικής δεοντολογίας, η οποία πρέπει να γίνεται σεβαστή και υποβαθμίστηκε μάλλον σε προσωπική ιδιωτική υπόθεση, στο μέτρο τουλάχιστον που δεν ετίθετο

⁴⁶ Βλ. Montesquieu, *De l'Esprit des lois I*, 1995, σελ. 97, 112, 325-326.

⁴⁷ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της*, ΘΠΔΔ 13/2020, σελ. 1072, 1079.

⁴⁸ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. Ι, 1991 (1956), σελ. 36, 49.

ζήτημα σαφούς και απροκάλυπτης παρανομίας. Η πίστη στο δίκαιο ταυτίστηκε με την αποφυγή της παρανομίας που παραβιάζει το γράμμα του νόμου, χωρίς αντίστοιχη μέριμνα για το πνεύμα και την *ratio* που διαμορφώνει τον ρυθμό εύτακτης κοινωνικής ζωής. Η ηθική της ποιοτικής εξύψωσης της έννομης τάξης (*morality of aspiration*) αγνοήθηκε. Την τάση συνόψισε με επιγραμματικό τρόπο το λεχθέν, ότι *το νόμιμο είναι και ηθικό*. Οι ηθικοπολιτικές συνέπειες της πορείας αυτής είναι πρόδηλες σε ό,τι αφορά την απίσχναση της πολιτικής ευθύνης των (εκάστοτε) κυβερνώντων⁴⁹.

VIII.3. Σε ένα πιο θεσμικό και λειτουργικό επίπεδο, οι κυβερνώντες εστιάζοντας αποκλειστικά στον εκλογικό αυτοματισμό και τη νομιμοποιητική του λειτουργία προσέγγισαν το Σύνταγμα προεχόντως ως πηγή της εξουσίας τους, αλλά όχι ως όριό της. Αυτή την αντίληψη την προέκριναν και την προώθησαν από επιλογή στις αναθεωρήσεις του Συντάγματος, αν και όχι πάντα με την ίδια επιτυχία, με σκοπό την αποδυνάμωση των αντιβάρων της εξουσίας⁵⁰. Το επιχείρημα όμως ότι η πλειοψηφία κυβερνά στη δημοκρατία δεν ισχύει άνευ ετέρου σε σχέση με το κράτος δικαίου, επειδή η εξουσία της πλειοψηφίας αντλείται, αλλά συγχρόνως και οριοθετείται, από τους συνταγματικούς θεσμούς και τις ασφαλιστικές δικλίδες του πολιτεύματος, τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας (δικαστική εξουσία, ανεξάρτητες αρχές κ.λπ.). Στην υπόθεση των υποκλοπών, η σκληρή αντίδραση απέναντι στην προοπτική να παίξουν οι ανεξάρτητες αρχές τον ρόλο της ηθικής συνείδησης της διοίκησης για χάρη του κράτους δικαίου⁵¹ είναι ενδεικτική και χαρακτηριστική για το ισχύον κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας σε σχέση με τις υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου.

VIII.4. Ο αυτοματισμός του πλειοψηφικού πρωθυπουργοκεντρισμού λειτούργησε αμερόληπτα στο διαδικαστικό επίπεδο με αποκορύφωμα την ομαλή μετάβαση της εξουσίας το 1981, το 2015 και το 2019, όταν το ΠΑΣΟΚ, ο Σύριζα και η Νέα Δημοκρατία κέρδισαν τις εκλογές. Στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, στο κοινωνικό-εκλογικό πεδίο, ο αυτοματισμός αυτός πήρε τη μορφή του παροχικού κρατισμού⁵². Τις εκλογές κέρδιζε το κόμμα που υποσχόταν ακόμη καλύτερες μέρες, δηλαδή μεγαλύτερες παροχές, έστω και με δημόσιο χρέος και δανεικά. Στο επίπεδο της εναλλαγής στην εξουσία, που ήταν και το μεγάλο στοίχημα και η θεμελιώδης πρόκληση της Μεταπολίτευσης, η δοκιμασία των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου πέτυχε, ως προς την πρώτη από τις αρχές αυτές, τη δημοκρατική διαδικαστική αμεροληψία. Αλλά τα όρια της Μεταπολίτευσης γίνονταν αισθητά, όποτε οι περιστάσεις έφερναν στο προσκήνιο τις άλλες δύο υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου, τη φιλελεύθερη αρετή της θεσμικής ευπρέπειας και τη δικαιοκρατική πίστη στο δίκαιο⁵³.

⁴⁹ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 132.

⁵⁰ Βλ. *Idem*, *Τα θεσμικά αντίβαρα*, ό.π.

⁵¹ Βλ. *Idem*, *Η ηθική συνείδηση της διοίκησης και της δικαστικής αρχής, απέναντι στην άρση του απορρήτου των επικοινωνιών*, Syntagmawatch.gr 10.09.2024, διαθέσιμο στο [link](#).

⁵² Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 133.

⁵³ Στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης, η μεγαλύτερη δοκιμασία των αρχών αυτών έλαβε χώρα σε σχέση με την «ψήφο Αλευρά» και την εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας μετά από την παραίτηση του Κ. Καραμανλή, το 1985. Βλ. Γ. Αναστασιάδη (επιμ.), *Το χρονικό της συνταγματικο-πολιτικής έντασης*, Δίκαιο και Πολιτική 10/1985, σελ. 69-74.

ΙΧ. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ, Ο ΗΓΕΜΟΝΙΚΟΣ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΧ.1. Η περίοδος των αλληπάλληλων Μνημονίων αποτελεί κατά τη γνώμη μου αναπόσπαστο μέρος της εποχής της Μεταπολίτευσης· είναι η καθοδική πορεία και η κατάληξή της. Η εποχή μετά από τα Μνημόνια είναι νομίζω διαφορετική. Στις νέες μεταμνημονιακές συνθήκες, ο παροχικός κρατισμός έχει πολύ συγκεκριμένα και ελεγχόμενα όρια και δεν λειτουργεί σε καμία περίπτωση με τον αυτοματισμό που γνώριζε η Μεταπολίτευση ως το 2009⁵⁴. Ειδικά μετά την πανδημία και τους επιβληθέντες περιορισμούς της ελευθερίας κίνησης (lockdown)⁵⁵, ο απεριόριστος πλειοψηφικός κοινοβουλευτισμός προσλαμβάνει πλέον νέο περιεχόμενο και άλλη έννοια, πέρα από τον πρωθυπουργοκεντρικό χαρακτήρα του πολιτεύματος⁵⁶, αυτήν του ηγεμονικού πρωθυπουργισμού⁵⁷. Τα όποια όρια του προέρχονται και τίθενται μόνον από την Ευρωπαϊκή Ένωση, την ΕΣΔΑ και από το ραγδαία επιδεινούμενο διεθνές περιβάλλον. Ήδη οι θεσμικοί φραγμοί της εξουσίας του πρωθυπουργού είναι πολλαπλώς αποδυναμωμένοι. Ο καταλυτικός παράγοντας, όμως, ο οποίος εγκυμονεί εν δυνάμει τον κίνδυνο να αναπτύξει ο ηγεμονικός πρωθυπουργισμός κάποια στιγμή ακόμη και δεσποτικές τάσεις αυθαίρετης άσκησης της εξουσίας, έγκειται στην υποχώρηση του πνεύματος της φιλελεύθερης δημοκρατίας στην Ευρώπη και διεθνώς, στην ενίσχυση της Άκρας Δεξιάς και στην εμφάνιση των ανελεύθερων δημοκρατιών⁵⁸. Αντιμέτωπο με τις εξελίξεις αυτές, ένα εξασθενημένο Σύνταγμα, χωρίς θεσμικά αντίβαρα απέναντι στον ηγεμόνα-πρωθυπουργό, είναι θεσμικά ευάλωτο και εκτεθειμένο στη σταδιακή αποσύνθεση και σήψη (*rot*)⁵⁹.

ΙΧ.2. Υπό το φως της λειτουργίας και της μετεξέλιξης των θεσμών προς τον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό, χρειάζεται να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας εκ νέου, από τις επιλογές της Μεταπολίτευσης υπέρ του εκλογικού αυτοματισμού, σε όλο το φάσμα των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου. Αυτές είναι αλληλένδετες και παραπληρωματικές: η αμεροληψία, η αρετή της θεσμικής ευπρέπειας και το καθήκον πίστης στο δίκαιο. Είναι αυτονόητο ότι πρέπει να διατηρήσουμε άθικτο το σπουδαίο ηθικοπολιτικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης, τη δημοκρατική διαδικαστική αμεροληψία των κανόνων του παιγνιδιού, όπως συνοψίζεται σε άμεμπτες εκλογές και ομαλή εναλλαγή της εξουσίας μεταξύ νικητών και ηττημένων.

Αλλά στην εποχή μετά από τη Μεταπολίτευση προβάλλει η ανάγκη να ανανεωθεί και να εμπλουτιστεί το κριτήριο της νομιμοποιημένης εξουσίας πέρα από τον εκλογικό αυτοματισμό, προκειμένου

⁵⁴ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, ό.π., σελ. 350-354.

⁵⁵ Βλ. Ι. Tassopoulos, “The Impact of the Pandemic on the Greek Constitution”, σε: Κ. Chrysogonos/A. Tsiftoglou (eds), *Democracy after Covid*, 2022, σελ. 147, 154.

⁵⁶ Βλ. Α. Μανιτάκη, *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, 1996, σελ. 111, ο οποίος έγραφε το 1982 για ένα «υπό ανάπτυξη “πρωθυπουργικό κοινοβουλευτισμό”».

⁵⁷ Βλ. Ι. Tassopoulos, “Prime minister and state strategy. On the risks and value of simplicity, in response to endemic crisis”, σε: C. Spanou (ed.), *Crisis, Reform and the Way Forward in Greece*, 2022, σελ. 83, 84, 88.

⁵⁸ Βλ. F. Zakaria, *The Rise of Illiberal Democracy*, *Foreign Affairs* 76 6/1997, σελ. 22.

⁵⁹ Βλ. J. Balkin, “Constitutional Crisis and Constitutional Rot”, σε: M. Graber/S. Levinson/M. Tushnet (eds), *Constitutional Democracy in Crisis?*, 2018, σελ. 13, 23· S. Levitsky/D. Ziblatt, *How Democracies Die*, 2018, σελ. 145.

να αποκατασταθεί η ισορροπία μεταξύ των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου, με την ενίσχυση της φιλελεύθερης και της δικαιοκρατικής συνιστώσας του πολιτεύματος.

Δεν αρκεί όμως η πρόβλεψη θεσμικών αντιβάρων της εξουσίας. Και οι καλύτεροι κανόνες μένουν νεκρό γράμμα, χωρίς την υιοθέτηση της εσωτερικής σκοπιάς απέναντί τους, χωρίς τον ενστερνισμό των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου. Η νομιμοποίηση που παράγεται από τις εκλογές πρέπει να συμπληρώνεται με τον έλεγχο και τη λογοδοσία της εξουσίας, καθώς επίσης και με την προστασία των δικαιωμάτων της μειοψηφίας. Απαιτείται όμως και η κατάφαση και αποδοχή εκ μέρους των κυβερνώντων του καθήκοντός τους για λογοδοσία και επίδειξη εποικοδομητικού πνεύματος συνεργασίας με τους δικαιοκρατικούς θεσμούς-αντίβαρα της εξουσίας, χωρίς απειλές και εκφοβισμούς εκ μέρους των κυβερνώντων με σκοπό να υπονομεύσουν τον έλεγχό τους και να αμφισβητήσουν την υποχρέωσή τους για λογοδοσία. Σημασία μάλιστα δεν έχει το αν πραγματοποιούνται τελικά οι απειλές, αλλά το αν γίνεται σαφές και κατανοητό το αποθαρρυντικό μήνυμα για τις συνέπειες που μπορεί να αντιμετωπίσουν όσοι μιλήσουν με παρηγορία και υψώσουν το ανάστημά τους απέναντι στους (εκάστοτε) κυβερνώντες. Το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος δεν νομοθέτησε μέτρα για την αντιμετώπιση του φαινομένου των εκφοβιστικών αγωγών SLAPP είναι χαρακτηριστικό⁶⁰. Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας (ιδίως η δικαιοσύνη και οι ανεξάρτητες αρχές) έχουν ως αποστολή να εκπληρώνουν την εγγυητική λειτουργία του Συντάγματος, προς όφελος και για λογαριασμό των κυβερνώντων και του δημοσίου συμφέροντος, χωρίς κομματική στράτευση, με ανεξαρτησία, αμεροληψία, θάρρος, ουσία και αποτελεσματικότητα. Στην ευρωπαϊκή Ελλάδα του 21ου αιώνα, αυτό δεν μπορεί να είναι υπό αμφισβήτηση.

ΙΧ.3. Χρειάζεται λοιπόν να ξαναπιάσουμε το νήμα και να επανεξετάσουμε τη θέση στο σύστημά μας της αρετής της θεσμικής ευπρέπειας και της πίστης στο δίκαιο. Αυτές οι υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές, αφενός, επιβάλλουν την προστασία των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών και την ισχυροποίηση και αποκατάσταση του κύρους των ανεξάρτητων αρχών απέναντι στις προσπάθειες να αποδυναμωθεί ο ρόλος τους, με σημείο αιχμής την υπόθεση των υποκλοπών⁶¹, και, αφετέρου, θέτουν το ζήτημα των κοινωνικών δικαιωμάτων κατ' επιταγή του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου και της βασικής κοινωνικής δικαιοσύνης στην κατανομή του παραγόμενου πλούτου της κοινωνίας.

Στο οργανωτικό μέρος, θα πρέπει να εξετάσουμε την ενίσχυση του ρυθμιστικού ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας και των εξουσιών του κατά τρόπο συμβατό με τη συναίνεση που επικράτησε μετά από το 1986 στην πλειοψηφική εκδοχή του κοινοβουλευτισμού⁶², λ.χ. τη ρητή αποσαφήνιση

⁶⁰ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Άρθρο 14», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλ. έκδ., 2023, παρ. Ι, σελ. 8 και παρ. XXVI, σελ. 149. Βλ. για την ορθή νομική αντιμετώπιση του ζητήματος την εξαιρετική απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών 2833/2024 (Εισηγητής Παρ. Λασκαρίδης), και τον σχολιασμό της σε Γ. Τασόπουλο, *Μία ιστορική δικαστική απόφαση για την ελευθερία του Τύπου και την ερευνητική δημοσιογραφία στην Ελλάδα*, Syntagmawatch.gr 11.10.2024. Πρόκειται για απόφαση αρχής για την προστασία της ανεξάρτητης ερευνητικής δημοσιογραφίας, η οποία έχει πολύ σημαντικό ρόλο στον έλεγχο της εξουσίας και αποτελεί μία από τις θετικότερες εξελίξεις στο πεδίο της κοινωνίας των πολιτών στην εποχή μετά από τη Μεταπολίτευση.

⁶¹ Βλ. *Idem*, *Πριονίζοντας τα συνταγματικά θεμέλια των Ανεξάρτητων Αρχών*, Syntagmawatch.gr 11.01.2023, διαθέσιμο στο [link](#).

⁶² Βλ. *Idem*, *Ο ηγεμονικός πρωθυπουργισμός και τα όρια του*, Syntagmawatch.gr 25.10.2024 (Πρώτη δημοσίευση το Βήμα, *Τα όρια του ηγεμονικού πρωθυπουργισμού*, 20.10.2024, σελ. 23), διαθέσιμο στο [link](#).

της αναπομπής του νόμου για λόγους αντισυνταγματικότητας και την πρόβλεψη ότι σε περίπτωση παραίτησης (και μόνον), του Προέδρου της Δημοκρατίας, η εκλογή του νέου Προέδρου γίνεται από τα 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών, διαφορετικά διαλύεται η Βουλή⁶³. Επίσης επιβάλλεται ο πληρέστερος και πιο ουσιαστικός έλεγχος των οικονομικών των κομμάτων, όπως και η αποφασιστική ενδυνάμωση της θέσης της αντιπολίτευσης στη Βουλή, ιδίως στο πεδίο του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Τα μέτωπα εξισορρόπησης του ηγεμονικού πρωθυπουργισμού είναι πολλά και η ανάγκη για ασφαλιστικές δικλείδες μεγάλη· δεν είναι όμως εδώ το σημείο για τη διεξοδική εξέτασή τους.

IX.4. Το κρίσιμο είναι ότι όσο η παντοδύναμη πλειοψηφία και ο ηγεμόνας πρωθυπουργός αποδυναμούνται από την εσωτερική σκοπιά των κανόνων δικαίου και υιοθετούν εργαλειακή στάση απέναντι στο Σύνταγμα, ως πηγή αλλά όχι όριο της εξουσίας τους, τόσο θα ενισχύεται ο σκεπτικισμός για το δίκαιο και ο ερμηνευτικός σχετικισμός, με συνέπεια να αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο η ασφάλεια δικαίου, η κανονιστικότητα του αυστηρού Συντάγματος και η λειτουργία του ως όριο της εξουσίας. Πρόκειται για φαύλο κύκλο ο οποίος θα διαβρώνει αργά ίσως αλλά σταθερά τη λειτουργία των θεσμών, ενόσω, χωρίς ικανά αντίβαρα, θα θεριεύει η αλαζονεία της εξουσίας.

Σταδιακά, από δοκιμασία σε δοκιμασία, το κατασκευαστικό ελάττωμα του εκλογικού αυτοματισμού με βάση τον αριθμητικό συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων θα αποσαθρώνει τη συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης και τα αναμφισβήτητα επιτεύγματά της. Η ματαίωση της προσδοκίας για μία ποιοτικά ανώτερη συνταγματική τάξη θα επιβεβαιώνεται. Η απογοήτευση και η αποθάρρυνση δεν περιορίζονται στα συναισθήματα· τρέφουν τα λαϊκιστικά άκρα, στις ημέρες μας την Άκρα Δεξιά, και προετοιμάζουν για την αποδοχή και υποδοχή του αυταρχικού και δεσποτικού εκλεγμένου πρωθυπουργού. Είναι η διαδρομή της ανελεύθερης δημοκρατίας.

Οι υποκείμενες ηθικοπολιτικές αρχές του συνταγματικού δικαίου ή εναρμονίζονται αμοιβαία στο πλαίσιο ισορροπημένης κατανομής της εξουσίας μεταξύ των θεσμών, ή δοκιμάζονται, αποσταθεροποιούνται και κλυδωνίζονται συνολικά.

X. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Ο καιρός του εφθουσιασμού για τα επιτεύγματα της Μεταπολίτευσης, σε σχέση με τις δεκαετίες του 1950 και 1960 και για το γεγονός ότι η Γ' Ελληνική Δημοκρατία είναι η καλύτερη που γνώρισε ο τόπος, έχει παρέλθει. Η φιλελεύθερη δημοκρατία και το Σύνταγμα αντιμετωπίζουν τον 21ο αιώνα μεγάλους κινδύνους και απειλές. Χρειάζεται λοιπόν να αφυπνιστούμε και να συζητήσουμε με παρηγοσία την ανάγκη ανανέωσης του κριτηρίου της νομιμοποιημένης εξουσίας στη χώρα μας, απέναντι στον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό, προκειμένου να αποκαταστήσουμε την ενότητα, την ισορροπία και την αρμονία των υποκείμενων ηθικοπολιτικών αρχών του συνταγματικού δικαίου: της δημοκρατικής διαδικαστικής αμεροληψίας, της φιλελεύθερης θεσμικής ευπρέπειας και της δικαιοκρατικής πίστης στο αυστηρό «Σύνταγμα των εγγυήσεων»⁶⁴ και την ασφάλεια δικαίου. □

⁶³ Χωρίς δικαίωμα επανεκλογής του παραιτηθέντος Προέδρου.

⁶⁴ Βλ. Αρ. Μάνεση, *Αι Εγγυήσεις*, ό.π., σελ. 49.